

ВЗАЄМОДІЯ ВИБОРЧОЇ ТА ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена питанням співвідношення засад функціонування партійної і виборчої систем. Автор звертає увагу на факт активізації та зростання темпів становлення партійної системи України після запровадження пропорційної виборчої системи.

Ключові слова: виборча система, партійна система, взаємодія

Статья посвящена вопросам соотношения основ функционирования партийной и избирательной систем. Автор обращает внимание на факт активизации и роста темпов становления партийной системы Украины после введения пропорциональной избирательной системы.

Ключевые слова: избирательная система, партийная система, взаимодействие.

Article is devoted to the questions of correlation of functioning of party and elective systems. The author pays attention to the fact of activation and growth of the formation rates of Ukrainian party system after introduction of a proportional electoral system.

Key words: electoral system, party system, interaction

Специфіка взаємодії виборчої та партійної системи України визначається сукупністю факторів, серед яких слід виокремити тип політичного режиму, загальну низьку якість державно-правових інститутів та фактичну відсутність в країні усталеного політичного ринку. Постійні намагання однієї з гілок влади монополізувати контроль над виборчим процесом дестабілізували поступовий еволюційний розвиток електоральних інститутів та призвели до перманентних змін у виборчому законодавстві. Негативні аспекти цих факторів посилюються низьким рівнем політичної культури як політичної еліти, так і населення загалом. Існування демократичних інститутів (багатопартійності, регулярних виборів) поступово набуло суто атрибутивних ознак, а їх внутрішні механізми практично не відповідають загальноприйнятим стандартам демократії.

На фоні недорозвиненості формальних демократичних інститутів та відкритих комунікативних каналів громадсько-державної кооперації, їхні функції перебирають на себе різного роду неформальні інститути, які переважно мають неопатримоніальну природу. З цього приводу О. Фісун пише: «Легітимні державні інститути виявляються внутрішньо підпорядковані «патримоніальній логіці» функціонування відносин влади-власності, при цьому встановлюється система клієнтарно-патронажних зв'язків, що регулюють доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі

відносин особистої залежності, та яка виростає з асиметричної конвертації та обміну капіталів» [1].

Таким чином фактично створюється «дуальна» політична система, де публічні інституції виступають прикриттям прихованих неформальних відносин та практик. Це значно ускладнює дослідницьку роботу з виявлення латентних трендів розвитку політичної системи країни, партійної та виборчої підсистем зокрема.

Більшість дослідників визначають сутність політико-владних відносин в Україні як владу кланів або олігархічних груп, де демократичні інститути (особливо вибори та багатопартійність) виступають виключно в якості формальних інструментів зовнішньої легалізації егоїстичних прагнень певних адміністративно-економічних груп (які об'єднують представників державної бюрократії та великого бізнесу).

Як зазначають С. Здіорук та В. Бичек, українське суспільство структуроване за віссю влада – адміністративно-економічні угруповання – населення. Для політичних партій в Україні влада та населення у цій соціальній структурі є соціальними партнерами, а адміністративно-економічні угруповання – конкурентами. Це визначає стратегію діяльності як адміністративно-економічних угруповань, так і політичних партій. В одних випадках вони будуть жорстко протистояти один одному, а в інших – зливатися. Об'єктивно вони тяжіють до зближення, оскільки великий капітал зможе

легалізувати своє прагнення прийти у політику з допомогою політичних партій, партії ж, зі свого боку, повинні відбивати суспільно-політичні погляди та господарські інтереси певної частини населення і забезпечувати фінансування своєї діяльності. Взаємодія адміністративно-економічних угруповань та політичних партій значною мірою визначає характер партійно-політичного процесу в Україні [2].

Небезпека такої співпраці полягає у перетворенні партій у формат своєрідних бізнес-проектів, що створюються у вигляді об'єднань із залученням бюрократичного апарату для розв'язання проблем, лобіювання власних інтересів певної адміністративно-економічної групи (клану), а не для розробки й впровадження стратегічних концепцій розвитку українського суспільства [2]. За таких умов відбувається профанація самого інституту виборів, які з механізму забезпечення вільної конкуренції ідей суспільного розвитку перетворюються на змагання окремих кланів за право розпоряджатися додатковими фінансово-адміністративними ресурсами.

Як вище зазначалось, однією з визначальних детермінант розвитку партійної та виборчих систем в Україні, та, відповідно, особливостей їх взаємодії, виступає тип політичного режиму. В Україні, на відміну від інших пострадянських країн (Росії, зокрема) до початку введення в дію політичної реформи склався особливий тип політичного режиму, який умовно можна назвати «напівпрезидентським»: сильному президентові опонував відносно незалежний парламент. Але внаслідок надзвичайної фрагментації політичного поля, парламент періодично ставав зручним об'єктом для зовнішніх маніпуляцій, що на фоні слабого та нестабільного уряду призводило до виникнення постійних криз у відносинах в трикутнику «президент-уряд-парламент». Подібна система є незбалансованою, їй властивий іманентний кризовий стан. В умовах, коли уряд формувався фактично одноосібно главою держави (який, до речі, формально є позапартійним), політичні партії, як інституції, орієнтовані на здобуття влади, втрачають один з найважливіших стимулів свого існування. Одночасно слабка виконавча влада позбавлена можливості проводити самостійний політичний та економічний курс, який перетворюється на предмет перманентного торгу між президентом та парламентськими групами [3].

Проведення політичної реформи стало логічним завершенням громадсько-політичних дискусій 2001-2004 рр., кульмінацією яких можна вважати відомі події наприкінці 2004 року. Формально переведення виборів у суто пропорційний формат не є безпосередньою складовою конституційної реформи, але за своїм значенням виборча реформа стає важливим фактором модернізації політичної системи. В умовах переходу до парламентсько-президентської форми правління, за якої відповідальність за формування уряду

покладається виключно на парламентську коаліцію (або партію більшості), пропорційна система виборів стає невід'ємною умовою успішного створення та діяльності вказаних суб'єктів. Стосовно місцевих виборів, то запровадження пропорційної системи виборів більшістю експертів вважається дещо передчасним.

Синтетично поєднавши усереднену періодизацію розвитку партійної системи та ключові зміни виборчого законодавства, отримуємо п'ять електоральних циклів [4]:

- 1) 1990-1994 рр. – період проведення «установчих» виборів та перехід від первинного оформлення багатопартійності до формування усталеної партійної системи;
- 2) 1994-1998 рр. – період подальшого розвитку багатопартійності, ідейного та організаційного самовизначення політичних партій; поступове введення принципу пропорційності в електоральні процеси;
- 3) 1998-2002 рр. – період фактичного розподілу партій на парламентські і позапарламентські, зменшення ідеологічного чинника в розташуванні партій в політичному континуумі та заміна його поділом на «пропрезидентські – антипрезидентські» партії;
- 4) 2002-2006 рр. – подальше зміцнення засад пропорційності на фоні подальшого розмежування за ознаками ставлення партій до діючої влади та лояльності влади до партій;
- 5) після виборів 2006 р. – завершення трансформації партійної системи з атомізованої на систему поляризованого плюралізму, остаточне затвердження системи пропорційного представництва.

За цей період в країні відбулися вибори до Верховної Ради України 1990, 1994, 1998, 2002, 2006 та 2007 років, президентські вибори 1991, 1994, 1999 та 2004 років. Ці віхи відображають поступовий, хоч і нерівномірний поступ українського народу до демократії, еволюцію законодавчої реалізації основних принципів виборчого права, що супроводжувалося переходом від однієї виборчої системи до іншої. Як видно з наведеної схеми, перманентні зміни виборчого законодавства перед початком чергової виборчої кампанії стають невід'ємною рисою українського політичного процесу. Перманентні зміни виборчого законодавства є втіленням двох протилежних тенденцій: з одного боку, намаганнями провідних політичних угруповань закріпити певні політичні преференції, набуті під час легіслатури, з іншого – спроби інших, менш впливових об'єднань забезпечити собі місце у майбутньому парламенті.

Фактично до середини 90-х років політичні партії в Україні не відігравали серйозної ролі в політичному житті країни, що й відбивалося у застосуванні переважно мажоритарної форми представництва. Результати парламентських та перших в історії України загальнонародних президентських виборів дозволяють повною мірою з'ясувати місце партій у тодішньому політичному житті України. Усі кандидати від

партій набрали менше 10 % голосів (4,5 % – В. Гриньов від ПДВУ, КДПУ, ЛДПУ, 3,6 % – Л. Лук'яненко від УРП, 1,7 % – Л. Табурянський від НПУ), а разом з В. Черноволом, який представляв Рух – 26,6 %, що майже на 16 % менше, ніж набрав «безпартійний» Л. Кравчук (54 %). Відкинувши ідею об'єднання всіх демократів навколо однієї програми і єдиного кандидата, українські партії розпоростили свої сили і вибори програли [5].

Як зазначають Н. Богашева та Ю. Ключковський, головною рисою першого в незалежній Україні виборчого закону 1993 року став його відверто «антипартійний» (дискримінаційний щодо політичних партій, що почали тоді виникати) характер (на відміну від попереднього закону, який скоріше можна назвати «безпартійним», оскільки він не передбачав існування інших партій, окрім КППС). Закон, правда, вперше декларував роль політичних партій у процесі висунення кандидатів та громадського контролю, не маючи можливості ігнорувати їх реальне існування. Проте він максимально ускладнював участь партій у всіх виборчих механізмах і процедурах порівняно з іншими суб'єктами виборчого процесу. Насамперед, це виявлялося в процедурі номінації кандидатів – дуже громіздкій для політичних партій та максимально спрощеній для інших суб'єктів висунення (громадян чи трудових колективів). Зокрема, партія, вже зареєстрована Міністерством юстиції, мала пройти повторну реєстрацію у Центральній виборчій комісії (де їй могло бути відмовлено), провести конференцію (збори) обласної організації та подати список не менше 100 членів обласної організації із зазначенням дати народження, домашньої адреси, паспортних даних. На думку дослідників, остання вимога в умовах тодішнього політичного режиму в Україні була достатньо загрозливою для членів багатьох партій [6].

Застосування принципу абсолютної більшості призвело до розтягнення виборчої кампанії більше, ніж на рік. Оскільки для визнання виборів такими, що відбулися, була потрібна явка не менше 50 %, в декількох виборчих округах довелося призначати повторне голосування. Але навіть після цього в парламенті виявилися заповненими лише 405 місць з 450, передбачених Конституцією. Це свідчило про те, що існуюча на той час партійна система не змогла ефективно використовувати стару виборчу модель, яка була слабо пристосована до нових політичних реалій, перш за все – до ідеологічного і партійного плюралізму. Крім того, на результати виборів вплинула апатія громадян, втомлених від політиканства і пригнічених економічними негараздами, викликаними спадом виробництва та інфляцією [7].

На цей час парламент відрізнявся крайньою поляризацією та фрагментованістю – у Верховній Раді діяла купа груп та фракцій, більшість з яких мала вузько-парламентський характер та не спиралась на зовнішні партійні структури. В цей

час Верховна Рада фактично залишалась рудиментом радянської епохи. Причини цього, серед іншого, полягали і в недосконалому та атомізованому стані української моделі партійно-політичної системи, слабкому впливі політичних партій на процеси демократизації нашого суспільства. На даному етапі державотворення становлення партійної системи відбувалося в несприятливих умовах, у тому числі пов'язаних і з недосконалістю виборчого законодавства та існуванням мажоритарної моделі виборчої системи.

Цікавою тенденцією стало збільшення числа «партійців» і кількості партій, представлених в складі українського парламенту. Якщо до грудня 1994 р. у Верховну Раду України були обрані представники 14 політичних партій, а частка депутатів-членів партій складала 46,2 %, то в кінці діяльності Верховної Ради України тринадцятого скликання (початок 1998 р.) в її складі було представлено 19 політичних партій, а частка депутатів-партійців збільшилася до 57 % [8]. На цей період збільшення числа членів партій у складі легіслатури відбувалося не за рахунок довиборів, а, перш за все, шляхом вербування безпартійних депутатів і створення нових політичних партій. Партії, що не одержали під час виборів жодного мандата або взагалі не існували на час виборів, створювали в парламенті власні фракції (наприклад, Ліберальна партія України, Аграрна партія України і Партія регіонального відродження України). Причина подібного феномена – в посиленні кланово-корпоративних тенденцій в суспільстві та в легіслатурі, використанні прихованих фінансових і адміністративно-політичних важелів. Виявилось, що дешевше створити фракцію у Верховній Раді, ніж витратити величезні кошти на розвиток організаційної інфраструктури партії в регіонах і проведення виборчої кампанії в десятках округів [9].

Але подальший розвиток партій і недовіра виборців до «незалежних» кандидатів і їхніх програм мали своїм наслідком те, що на виборах 1994 року до Верховної Ради приблизно половина депутатів були обрані як члени конкретної політичної партії. На той час це свідчило, по-перше, про подальшу еволюцію партійної системи, яка, втім, продовжувала залишатися типово атомізованою; по-друге, про поступове усвідомлення в суспільстві необхідності розвитку політичних партій; по-третє, про все більший тиск партійно-еволюційних процесів на виборчі процеси, що ставило на порядок денний питання про зміну моделі виборчої системи (перехід від мажоритарної до пропорційно-мажоритарної, яка значно повніше корелюється із наявністю багатопартійності в суспільстві).

Уроки виборів 1994 р. вимагали подальшого вдосконалення виборчих правил та процедур. Ґрунтовною базою для вдосконалення політичної, партійної та виборчої систем стає нова Конституція України, що була прийнята у 1996 р. З цього моменту оформлюється дві основні

антагоністичні течії відносно ступеню застосування принципу пропорційності у виборчій системі: прихильниками зміни виборчої системи на користь 100-відсотково пропорційної виступають найбільш впливові політичні партії, без огляду на ідеологічні переконання (СДПУ(о), КПУ, СПУ), тоді як малочисельні партії намагаються домогтися певних поступок (зокрема, зниження прохідного бар'єру до трьох та навіть одного відсотків).

Особливістю нового виборчого циклу 1997-1998 рр. стало те, що передвиборчі перегони фактично розпочалися за відсутності нового закону про вибори. Новий закон став результатом політичного компромісу та підбивав певний підсумок попереднього інституціонального розвитку партійно-виборчої системи.

Виборча система 1998 р. (яка була застосована також на виборах 2002 р.) була змішаною, половина складу Верховної Ради України обиралася за системою пропорційного представництва, інша половина – за мажоритарною системою відносної більшості. Завдяки введенню процедури голосування за партійними списками було здійснено суттєве укріплення партійного складу парламенту: з 443 народних депутатів, обраних до Верховної Ради України, 341 (77 %) були членами політичних партій, тобто представництво політичних партій в легіслатурі у порівнянні з попередньою каденцією збільшилося майже в півтора рази [10].

Водночас суто механічне поєднання двох виборчих механізмів виявило певні суперечності. Розведення мажоритарної та пропорційної складової збільшило розмір одномандатних округів майже вдвічі, що обумовлювало перемогу в них тільки тих кандидатів, які мали достатню ресурсну підтримку – або у вигляді партійних структур, або можливості залучення фінансового та адміністративного капіталу. Успіх кандидатів в депутати, що балотувалися в мажоритарних округах, визначався, перш за все, двома головними умовами: об'ємом коштів, виділених на фінансування виборчої кампанії і вирішення гострих проблем регіону (на території округу); підтримкою місцевої влади, використанням адміністративного ресурсу, впливу на виборчий процес. Тому за мажоритарною складовою переважну кількість місць отримали формально «незалежні» кандидати (як правило, підприємці), які по суті були представниками так званої партії влади – неформальної спільноти прихильників консервації правлячого режиму. Таким чином, однієї з основних цілей – політичного структурування парламенту – змішана виборча система не досягла. Результати виборів у мажоритарних округах кардинально деформували підсумки голосування щодо політичних партій і блоків [11].

Партійна система продовжувала залишатися атомізованою і налічувала приблизно п'ять десятків політичних партій. Жодна з них за рівнем організованості, популярності, впливу на

функціонування центральних і місцевих органів влади не була справді серйозною силою, здатною, з одного боку, ефективно впливати на формування загальнодержавної політики, а з другого – взяти на себе відповідальність за впровадження та дотримання урядового курсу. Водночас, у зв'язку з якісною зміною характеру виборчої системи до Верховної Ради, політичні партії отримали в парламенті депутатське представництво внаслідок виборів від багатомандатного всеукраїнського виборчого округу, сформували там свої партійні фракції. Це одразу підвищило роль партій у суспільстві та можливості їх впливу на здійснення законодавчого процесу в державі та формування засад її внутрішньої і зовнішньої політики. Такі процеси заклали перший камінь у фундамент поступового переходу в Україні від нестійкої атомізованої партійної системи до системи поляризованого плюралізму. Нова змішана виборча система поєднувала два протилежних за впливом на партійну систему типи виборчих правил. Як показав досвід парламентських виборів 1998 року, таке поєднання виявилось не дуже вдалим, оскільки, з одного боку, не було досягнуто справедливого представництва різних суспільно-політичних інтересів, а з іншого боку, не було збережено належного рівні такої звичної для громадян країн колишнього СРСР персоналізації виборів.

Одним із наслідків використання змішаної виборчої системи в 1998 р. стало усвідомлення того, що політична партія може виступити значним електоральним активом, здатним обмежити дії адміністративного ресурсу. Звідси й інший наслідок: партія як інституційний ресурс може зменшити залежність політичних суб'єктів від впливу й контролю з боку інших інститутів, зокрема структур виконавчої влади. Потрапляючи до парламенту, політичні партії одержали можливість зберегти й наростити свій інституційний статус, а також зміцнити парламент зсередини, перетворюючи його на самостійний політичний інститут [12].

Характерною особливістю виборів 1998 року стала невідповідність результатів голосування за мажоритарними округами партійним пререференціям виборців відповідних округів за загальнонаціональним списком. Іншими словами, склалася, на перший погляд, парадоксальна ситуація, за якої політичні погляди депутатів-мажоритарників, як правило, не відповідають партійним перевагам їхніх виборців. Спробу пояснення такого феномену зробив політолог М. Томенко. На його думку, мотивація голосування в багатьох мажоритарних округах суттєво відрізнялась від мотивів голосування за партії та виборчі блоки. Зокрема, це стосується ідеологічної мотиваційної складової. У багатьох регіонах України виборці або не вбачали необхідності одночасної підтримки і списку, і кандидатів-мажоритарників, висунутих партіями чи блоками, або не пов'язували ідеологічну мотивацію з конкретним представником партії

(блоку) у своєму окрузі. Цікаво, що вже на виборах 2002 р. найбільш непослідовними показали себе прихильники КПУ, список якої переміг у 100 виборчих округах, але депутатами в них стали лише шестеро комуністів [13].

Визначальним чинником нового етапу розвитку партійної системи поступово стає рівень взаємодії/конфліктогенності у відносинах президентська-законодавча вертикаль влади. У той час остаточно оформлюється особливий розподіл партій на «пропрезидентські» й «антипрезидентські», який значною мірою нівелює ідеологічні розходження: в одному таборі опиняються колишні ідеологічні опоненти. Великою мірою цьому сприяла слабкість вітчизняної партійної системи, яка зумовлюється загальною ідеологічною невизначеністю: при створенні партійних організацій перемагали суто прагматичні мотиви – так з'явилися партії, підпорядковані бізнес-інтересам. Все це значно послаблювало репрезентативну функцію партій як виразників значущих соціальних розмежувань та, відповідно, не сприяло підвищенню їх авторитету [14].

Таким чином, специфіка вітчизняного партійного будівництва поступово зумовлюється конвертацією капіталу в партійний ресурс, відбувається формування партій під «бізнес-замовлення», тоді як традиційно застосовується зворотній процес – залучення капіталу до партій. Саме це сприяє подрібненню партій та їхньому «розмаїттю», оскільки партії орієнтуються не на суспільно-значуще соціальне замовлення, а на бізнес-план. Найбільш очевидним наслідком такої фрагментації є низький рівень ефективності парламенту. Чим більше партій та фракцій представлено у парламенті, то нижчою є політична послідовність політики парламенту, тим складніше забезпечити механізм взаємної відповідальності парламенту і уряду. Відтак сильнішою є виконавча влада (в умовах України – президентська вертикаль) і слабшою та менш авторитетнішою законодавча. Іншим наслідком вітчизняного партогенезу стає своєрідна ідеологічна мімікрія вітчизняних партій, коли їх ідеологічне забарвлення (ідентифіковане, насамперед, в назвах партій) не має нічого спільного зі справжніми цілями, що ставить перед собою дана політична сила. Звідси й масове «розмноження» т. зв. «центристських» партій, які начебто відображають інтереси міфічного середнього класу.

Дослідники вважають, що вибори 1998 р. сприяли формуванню в парламенті держави системи малих партій [15]. З восьми партій, що подолали у 1998 р. чотирьохвідсотковий бар'єр, КПУ набрала більше всіх – 24,65 % голосів виборців у пропорційній частині (разом з мажоритарниками отримала 123 мандати). Разом з другою за величиною партією – НРУ (9,4 % голосів, 44 мандати в цілому), – отримали 37,1 % мандатів.

На думку деяких дослідників, одним з чинників лідерства цих двох партій став певний консерватизм українського виборця. На їх

переконання, український виборець з великими труднощами сприймає нові партії, що є надійною ознакою стабільності його політичних уподобань. Під час виборів 1998 р. населення не сприйняло новоутворені партії, такі, наприклад, як НДП і СДПУ(о), тому результати голосування за них виявилися несумірними з адміністративним, фінансовим і інформаційним ресурсами, що були їм підпорядковані [16].

Як вже вище зазначалось, головним трендом розвитку партійної системи на цьому етапі стає посилення диктату президентської гілки влади. На думку І. Жданова та Ю. Якименко, серед суб'єктивних чинників політичного процесу головним є прагнення діючого на той час Президента мати справу з «контрольованим» парламентом, який законодавчо оформляв би політичну волю глави держави. Серед застосованих методів впливу можливо виокремити наступні:

1) вплив на тип виборчої системи. Глава держави п'ять разів застосовував вето до Закону «Про вибори народних депутатів України», наполягаючи на збереженні мажоритарно-пропорційної системи. Головна мета цих дій – збереження важелів адміністративного впливу на процес виборів у мажоритарних округах, а також контролю над діями мажоритарників у майбутньому складі парламенту. Відомо, що більшість депутатів, яких було обрано за мажоритарними округами у 2002 р., вступили до пропрезидентської фракції «Єдина Україна»;

2) вплив на сам процес парламентських виборів. Головним інструментом влади виступає застосування адміністративного ресурсу на парламентських виборах із метою забезпечення проходження в парламент пропрезидентських сил і недопущення в нього небажаних кандидатів чи опозиційних партій;

3) вплив на внутрішню парламентську структуру. Відразу після парламентських виборів 2002 р. структура фракцій (блоків), які подолали чотирьохвідсотковий бар'єр. Проте під впливом, зокрема, й глави держави, деякі фракції зникли з політичної карти Верховної Ради України, зате з'явилися нові, створені на незрозумілій не лише виборцям, а й багатьом експертам основі [17].

Таким чином, структуруюча функція виборчої системи впливала на партійну фрагментацію лише на початку чинної легіслатури. В подальшому визначальним чинником структурно-інституційних процесів виступав зовнішній вплив, здійснюваний перш за все президентською вертикаллю влади.

Як відомо, в результаті політичного компромісу для виборів 2002 р. була збережена змішана виборча система зразка 1998 р. Вдосконалення виборчого закону відбувалося в основному за рахунок доопрацювання виборчих процедур, введення додаткових бар'єрів для дрібних та маловпливових політичними партій зокрема. Введення грошової застави замість громіздкої та неефективної системи збору підписів слугувало

певним бар'єром для дрібних партій з точки зору їх ресурсної бази. Водночас це усунуло певні протиріччя, що виникали під час виборів 1998 р., коли підписів на підтримку якої-небудь партії було зібрано значно більше, ніж голосів під час голосування. Скорочення терміну передвиборчої кампанії до 90 днів також створювало певний бар'єр для дрібних партій, які нездатні були здобути належну електоральну підтримку та одночасно стимулювало створення передвиборчих коаліцій [18].

Із 33 списків, включених до виборчого бюлетеню для голосування у багатомандатному окрузі (11 блоків і 22 партії), 4 % бар'єр пододало шість (три блоки і три партії). Всього за переможців проголосувало 75,72 % виборців, решта партій і блоків отримали 18,12 % голосів. 2,45 % виборців проголосували проти всіх, 3,71 % бюлетенів були визнані недійсними [19].

Досить парадоксальна ситуація склалася на місцевих виборах. Кампанія виборів місцевих рад і міських, сільських та селищних голів стартувала де-факто за відсутності відповідного закону. Внаслідок цього спершу почалася виборча кампанія до місцевих органів влади, а потім уже ця кампанія набула остаточного законодавчого оформлення. Верховна Рада намагалася продублювати щодо місцевих рад змішану виборчу систему. Але Президент Л. Кучма неодноразово накладав вето на новий закон – у результаті вибори довелося проводити за перелицьованим старим законом, заснованим на мажоритарному принципі, де політичні партії та блоки грають другорядну роль [20].

Застосування змішаної, незв'язаної виборчої системи визначило специфіку дії законів М. Дюверже в українській політичній практиці. У той час як використання в одномандатних округах системи відносної більшості при голосуванні в один тур сприяло «дуалізму партій», у протилежному напрямі – на фракціоналізацію майбутнього парламенту діяло застосування пропорційного представництва у загальнонаціональному окрузі. На думку В. Фесенка, використання мажоритарної системи відносної більшості при проведенні виборів до Верховної Ради України по одномандатних округах в 1998 р. підтвердило правоту М. Дюверже, але в специфічній формі. Феномен двопартійності (дуалістичності політичного процесу) виявився у формі змагання між безпартійним кандидатом і кандидатом, який представляв сильну в даному окрузі партію. З 225 мажоритарних округів в 120 спостерігалася саме така ситуація [21]. В якості іншого аргументу можна розглянути результати змагання між партіями за мажоритарними округами. Як відомо, два найпотужніші партійні об'єднання (Блок «За єдину Україну» – 29,33 %, блок «Наша Україна» – 18,67 %) поділили між собою майже половину (48 %) мандатів, отриманих по одномандатних округах.

Одночасно застосування змішаної системи впливало на стабільність парламентських

фракцій: депутати, які покладали надії на переобрання за партійними списками, демонстрували більшу лояльність до перебування у певній фракції, ніж мажоритарники. Мажоритарники, за якими стояли виборці певних округів, не завжди мали достатньо мотивації для постійного перебування у певній фракції [22].

Досвід роботи парламентів попередніх скликань засвідчив наявність чіткої тенденції міжфракційних переходів саме депутатів-мажоритарників, що дестабілізувало прогнозованість у роботі парламенту і фактично унеможливило формування парламентської більшості, без чого неможливо реалізувати урядову програму. Українська політична практика також засвідчила, що така виборча система має значно більше потенційних можливостей для різноманітних маніпуляцій і зловживань, ніж загальнонаціональний виборчий округ (пропорційна система), оскільки значно легше застосувати, наприклад, адмінресурс чи відвертий підкуп виборців на незначній території [23].

Особливості політичного режиму в Україні детерминували інші особливості електорального процесу в країні. У масовій свідомості більшість парламентських виборів сприймається в якості проекції виборів президентських. В значній мірі це стосується й парламентських виборів 2006 р., які більшістю спостерігачів сприймалися саме в якості «додаткового» туру голосування президентських виборів 2004 р.

На думку вітчизняних дослідників, аналогічно під час виборів 2002 р., голосуючи за ту чи іншу партію чи виборчий блок, виборець так чи інакше ототожнював їх з лідером списку, якого в свою чергу розглядав як імовірного претендента на президентську посаду в 2004 р. Одночасно й імовірні учасники майбутньої президентської кампанії розглядали парламентську кампанію як підготовчий етап і можливість зайняти найвищі позиції напередодні головної баталії. Саме цим продиктоване бажання лідерів виборчих блоків згуртувати довкола себе не лише своїх прихильників, а й навіть ворогів своїх майбутніх конкурентів, що призвело до ідеологічної розмитості більшості виборчих списків.

Специфіка власне президентських виборів в Україні полягає в тому, що постать Президента держави сприймається в якості представника інтересів широких соціальних верств, а не однієї окремо взятої політичної сили. Президент України не може обіймати посади і в політичній партії як одній із форм об'єднання громадян. Він є главою держави, а лідер політичної партії в символічному розумінні може представляти лише частину громадян. Доречно нагадати, що голові Верховної Ради України та його заступникам хоч і заборонено бути членами партійних фракцій, але вони мають право очолювати партії. Одночасно політичні партії не можуть відсторонитися від участі у президентських виборах, оскільки відмова від участі у виборах може слугувати підставою для скасування реєстрації партії [24].

Тому, незважаючи на те, що політичні партії України брали участь у всіх президентських виборах, на всіх чотирьох президентських виборах перемагали позапартійні кандидати (не стали виключенням й останні президентські вибори 2004 р., на яких остаточний переможець В. Ющенко був зареєстрований шляхом самовисування). У 1991 р. з 7 кандидатів, зареєстрованих для участі в президентських виборах, 5 презентували нові політичні партії. У 1994 р. з 7 зареєстрованих кандидатів тільки 1 безпосередньо представляв конкретну політичну партію. Головна боротьба на виборах 1994 р. точилася між позапартійними кандидатами – Л. Кравчуком і Л. Кучмою, які водночас мали доволі широку партійну підтримку. Але вже на президентських виборах 1999 р. з 15 кандидатів у Президенти України, зареєстрованих ЦВК, 12 презентували політичні партії. Підтримкою широких коаліцій політичних партій користувалися і формально позапартійні кандидати (Л. Кучма і Є. Марчук). Лідери політичних партій, які брали участь в президентських перегонах, отримали в першому турі виборів 49,63 % голосів виборців [25]. На виборах 2004 р. два основних кандидати – В. Ющенко (самовисуванець) та В. Янукович (кандидат від Партії Регіонів) спиралися на широку партійну підтримку. Так в липні 2004-го року за активної участі Партії регіонів було створено виборче об'єднання політичних сил на підтримку кандидата на пост Президента України В.Ф. Януковича «Разом заради майбутнього». До складу виборчого об'єднання увійшли 26 політичних партій і 87 громадських організацій, але впливовими можна вважати лише п'ять партій: (СДПУ(о), Партія Регіонів, Народна аграрна партія України, Трудова Україна та НДП). В. Ющенко спирався на широку коаліцію партій та організацій національно-демократичного спрямування, організаційно оформлені у вигляді коаліції «Сила народу».

Перешкодою на шляху більш серйозної участі політичних партій у виборах глави держави стають не тільки низький рівень підтримки власне партій у суспільстві, але й яскраво виражений регіональний характер більшості політичних організацій та відповідна нездатність запропонувати кандидатові широку електоральну базу. Тому основною формою участі партій у виборчих перегонах залишається участь у виборчих коаліціях на підтримку певних кандидатів, що носять вузько-партійний або загально-електоральний (із включенням до складу коаліції інших громадських організацій) характер. Діяльність партій в рамках таких коаліцій, як правило, зводиться на президентських виборах до ідеологічного, кадрового або іміджевого забезпечення кампаній, використання фінансових, інформаційних та адміністративних ресурсів на підтримку певного кандидата.

Зворотній бік створення таких коаліцій – їх нестійкість, залежність тривалості подальшого

існування від перемоги «їхнього» кандидата. Об'єднуючим мотивом стає не стільки ідеологічна спорідненість (або опора на близькі соціальні групи та верстви), скільки особа кандидата на пост Президента держави. Більш дієвими є утворення, що в своїй основі містять спільність ідеології, або, принаймні, ідей, стратегій. Позитивно, коли коаліція партій є однорідною у стратегічних і тактичних поглядах, а також фінансово спроможною реалізувати свої плани. Недоліком виборів 2004 р. було те, що ресурсні (насамперед, фінансові) можливості та ідеологічно-стратегічні настанови політичних союзів і лідерів не були врівноважені. Досвід показав, що наявність «одних тільки» фінансів не здатна забезпечити навіть організаційний бік роботи [26].

Стосовно ж решти партій, що виставляли своїх кандидатів на президентських виборах, то вони цим кроком переслідували одразу дві мети: змодельювати свій можливий результат на наступних парламентських виборах, а у разі його недостатності для самостійного проходження до парламенту – створити передумови для пізнішого вигідного «продажу себе» у блок до якогось з учасників парламентських виборів, апелюючи при цьому до якості роботи, що виконувалась своїми активістами під час президентської виборчої кампанії [27].

Президентська кампанія 2004 року стала не тільки каталізатором трансформації політичної системи в цілому, вона також мала безпосередній вплив на конфігурацію партійного поля, зумовила подальшу трансформацію виборчої системи. Результати виборів зафіксували зміну базових складових партійної системи. Провідні політичні сили періоду демонтажу авторитаризму та початку демократизації політичного режиму – «комуністи» та «антикомуністи», політико-ідеологічне протистояння між якими формувало вісь структурування політичного простору, втратили попередні позиції. Уперше починаючи з 1994 р. реалізована можливість політичної опозиції прийти до влади шляхом виборів. Суспільство повірило у реальність свого впливу на державну владу та у власну спроможність захистити демократичний вибір [28]. Але одночасно надмірно конфронтаційний характер розв'язання політичного конфлікту та агресивний характер проведення виборчої кампанії негативно вплинуло на сприйняття в масовій свідомості демократичних електоральних інституцій та в значній мірі визначало стиль та перебіг виборчої кампанії 2006 року.

2006 рік ознаменувався двома видатними подіями: вперше було проведено парламентські вибори за суто пропорційною системою і в цьому році відзначалось 15-річчя незалежної Української держави. Тому ці вибори не тільки за духом, але і за сутністю стали втіленням завершення цілої епохи в розвитку країни і початку нової. В прогностичному плані проведення перших виборів за стовідсотково пропорційною схемою

може мати не менше значення, ніж президентські вибори 2004 р. та запровадження політичної реформи.

Вибори 2006 року стали певним підсумком чергового етапу розвитку партійної та виборчої систем країни, а також підкреслили стабільні тенденції їх розвитку.

Серед них – постійне зростання кількості учасників передвиборчих перегонів. В порівнянні з минулими, у виборах 2006 р. взяла участь найбільша кількість політичних партій. У 1998 р. з 53 політичних партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України, участь у чергових виборах народних депутатів України брали 44 політичні партії: 25 з них самостійно висунули кандидатів у народні депутати України, 19 – увійшли до складу 9 виборчих блоків – суб'єктів виборчого процесу. Під час чергових виборів народних депутатів України 2002 р. із 127 зареєстрованих Міністерством юстиції України політичних партій брали участь 67, зокрема: 21 політична партія – як самостійний суб'єкт і 46 політичних партій – у складі 14 виборчих блоків. У виборчому процесі з чергових виборів народних депутатів України 26 березня 2006 р. суб'єктами виборчого процесу стали 45 політичних партій та виборчих блоків політичних партій (28 політичних партій та 17 – блоків, до складу яких увійшла 51 політична партія). Отже, загалом 79 політичних партій взяли участь у виборчому процесі з 125, що могли набути статус учасника виборчих процесів [29].

Зазначимо, що парламентські вибори 2006 р. характеризуються, крім іншого, наступними рисами:

- кожна з партій-переможців зорієнтована на певну електоральну базу, при чому виникає двосторонній зв'язок, коли електорат також чітко ідентифікує себе з визначеною політичною силою. Фактично зникає парадокс «роздільного голосування» на місцевих та загальнонаціональних виборах, тому перемога партій на загальнонаціональному рівні забезпечується належною підтримкою по всій вертикалі законодавчої влади;
- намагання практично всіх учасників виборів забезпечити максимальну «диференційованість» з іншими учасниками виборчих перегонів, що значно перешкоджало створенню коаліцій. Навіть створені блоки характеризувались майже абсолютним впливом партії-гегемона. Негативний вплив також посилювався надмірною персоніфікацією партій з обличчями їх лідерів на фоні невиразних та майже не афішованих партійних списків.

Загальну ж тенденцію щодо трансформації партійної системи відповідно до змін електоральних механізмів ми можемо визначати за допомогою динаміки зміни числа ефективних партій. Зважаючи на те, що у різних дослідників цей показник дещо різниться, динаміка змін наведена за розрахунками М.П. Рагозіна у вигляді наступної таблиці [30].

Таблиця 1.1

Динаміка зміни числа ефективних партій в Україні

Ефективне число партій	1998 р.	2002 р.	2006 р.
N (електоральне)	10,39	7,96	4,86
N (легіслатура)	5,04	4,6	3,46

Поступове зменшення цього показника свідчить про еволюцію вітчизняної партійно-виборчої системи до європейських показників.

Відбулось скорочення рівня фрагментованості партій в легіслатурі: за результатами розподілу мандатів у 2006 році партійну систему можна охарактеризувати як систему середніх партій – дві найкрупніші фракції, Партія Регіонів (186 місць) та БЮТ (129 місць), отримали разом 315 мандатів (70 %) [31].

На думку українських дослідників, значний інституційний парадокс виборів 2006 року полягає у тому, що різке зниження кількості парламентських партій не відповідає тим механічним інституційним ефектам, які мало б спричинити застосування на виборах 2006 року суто пропорційного формату. Перехід до формату пропорційного представництва у поєднанні з високим значенням округу (M = 450), зниженням електорального порогу з 4 % до 3 % і розподілом мандатів за найбільшим залишком мав би сприяти проходженню до ВРУ малочисельних партій, а не скороченню кількості парламентських партій, як

сталося. Пропорційне представництво із закритими партійними списками дійсно сприяло б зміцненню партійної організації «за вертикаллю» і чіткішому окресленню ідеологічних повідомлень з «упорядкуванням» партійного поля, але лише в перспективі. Тому зменшення кількості релевантних партій не є наслідком зміцнення партій як організацій після впровадження пропорційного формату виборів, а скоріше наслідком «стратегічних» особливостей виборчої кампанії (особливо її регіоналізації та персоніфікації) [32].

Виборча реформа була покликана стимулювати розвиток партійної системи в Україні через механізм політичної відповідальності і спадкоємності. Але реальна політична практика внесла суттєві корективи в результати роботи нових електоральних механізмів. До оціночних показників змін партійної системи внаслідок застосування нової виборчої системи слід ставитися доволі критично, оскільки в реальності застосована пропорційна система виборів перебрала на себе певні ознаки мажоритарності. До них відносяться і вкрай персоніфіковані суб'єкти виборчих процесів

(партії та блоки), що сприймалися виборцями виключно з точки зору оцінки їх лідерів, і масовий продаж місць у партійних списках, що значно спотворило саму ідею голосування за партії та внесло суттєві корективи в процес фрагментації інститутів легіслатури. Законодавчо не виписані механізми застосування положень імперативного мандату практично унеможливили його застосування.

Застосування «закритих» списків на цих виборах можливо і досягло своєї тактичної мети – певним чином консолідувало політичні сили. Але слід зазначити, що закриті списки створюють серйозні проблеми. Такий принцип обумовлює не тільки ризик диктатури партійних лідерів, але і гальмує розвиток партій – шляхом придушення внутрішньої конкуренції, шляхом викривлення механізмів кадрової і професійної селекції, шляхом перешкоджання появи нових лідерів, несе загрозу зростанню авторитету низових та регіональних партійних організацій.

Єдиний загальнонаціональний округ з закритими партійними списками, коли виборець не може впливати на розподіл мандатів у середині партійного списку, призводить до того, що партійна еліта, яка формує списки, повністю відривається від виборців, рядових членів партії, оскільки місце в парламенті їй гарантоване практично ще до виборів.

Одним із запобіжних заходів може стати використання «відкритих» партійних списків. Застосування таких списків особливо актуальне для сучасної України, оскільки дозволяє нівелювати такий недолік вітчизняної політичної культури як закритість елітних груп, і «провокуватиме» членів політичних партій і партійну еліту проводити більш відкрити і публічну політику.

Викликає зауваження й практика застосування єдиного загальнонаціонального виборчого округу. На думку експертів, такий механізм, як правило, властивий малим державам, де питання забезпечення каналів взаємодії депутатів з виборцями взагалі не ставиться. Навпаки, для великих країн запровадження системи загальнонаціонального виборчого округу призведе до мінімізації зв'язку між партією та її електоратом. За таких умов партії не потрібно буде підтримувати постійний безпосередній зв'язок з виборцями. Тим більше, що в масштабах країни це вимагатиме великих коштів. Достатньо буде скористатися можливостями ЗМІ для підтримки власного іміджу [33]. Тому більш придатним для України є використання системи відкритих регіональних списків з преференціями. Така система більш складна в застосуванні, але здатна забезпечити інтереси регіонів.

Залишається актуальною проблема відповідальності партій перед виборцями в повному розумінні, оскільки самі партійна та виборча системи є ще надто недосконалі, а виборці – не мають впливу саме на формування правил гри, за якими маніпулюють структурою влади елітні угруповання. Однією з «лазівок», що дозволяють суб'єктам

виборчих перегонів «уникнути» відповідальності перед виборцями, залишається створення передвиборчих блоків. Показово, що жоден з виборчих блоків на протязі кількох електоральних циклів не «дожив» (принаймні, в незмінному вигляді) до кінця парламентської каденції. Можливість запобігання – підвищити виборчий бар'єр для блоків.

Незважаючи на слабкість сучасної партійної системи України, не слід забувати ще про одну небезпеку молодій демократії – можливість узурпації влади представниками однієї партії (тим більше яка матиме олігархічний характер). Достатньо серйозні передумови в нас вже є – це відсутність повного розподілу влади та політична єдність виконавчих структур і парламентської більшості. Сьогодні не уряд несе відповідальність перед парламентом, а фракції більшості знаходяться під контролем адміністративно-економічного угруповання, що впливає на діяльність уряду. Прикладом такого партійного домінування може слугувати Італія, де до 1994 р. ХДП (Християнсько-Демократична партія Італії) була постійним стрижнем урядових коаліцій і нав'язувала парламенту та суспільству політику, вироблену її партійними органами. У кінцевому варіанті це призводило до вкорінення мафіозних зв'язків органів влади із злочинним світом [34].

На думку більшості експертів, викликає зауваження передчасне застосування суто пропорційних механізмів на виборах в місцеві органи влади. Важко уявити, як може вплинути партійна приналежність депутата під час голосування ним за питання, віднесені чинним законодавством до компетенції місцевого самоврядування. Також необхідність депутатів підкорятись партійній дисципліні дещо суперечить самому духу місцевого самоврядування, де постійно виникає необхідність вирішувати суто локальні проблеми, коли ідеологічна складова переважно відсутня як така.

Таким чином, запровадження чистої пропорційної виборчої системи на даному етапі розвитку партійної системи більшістю науковців сприймається неоднозначно. Одним з основних аргументів на користь її запровадження було намагання стимулювати перехід багатопартійної системи на якісно новий рівень шляхом зменшення фрагментованості та роздрібненості партійного поля, підвищення якості електоральних процесів, підвищення пропорційності представництва. Але може статись так, що нове виборче законодавство разом із внесеними змінами до Конституції України надасть партійним номенклатурам можливість забезпечувати інтереси своїх спонсорів через «приватизований» ними механізм призначення та звільнення членів уряду та інші важливі інструменти державної влади. Тому вибір сценаріїв подальшого розвитку політичної ситуації надмірно залежить від суб'єктивних якостей керівників партій-переможців. Намагання максимально реалізувати всі свої запити в найкоротший час,

повне нехтування правами опозиції здатне спотворити саму ідею пропорційних виборів, вимушує партійних лідерів діяти за хибним мажоритарним принципом «переможець отримує все» та навіть загрожує розвалом усій системі державного управління. Штучне підвищення ролі партій за рахунок введення пропорційної виборчої системи без належної підтримки інших інститутів громадянського суспільства призводить на практиці лише до підвищення вартості послуг посередника для суспільства [35].

Очевидно, що українська партійна система ще далеко не пододала еволюційного шляху свого розвитку. Її нестабільність багато в чому визначається нестабільністю виборчої системи, тоді як позитивні наслідки застосування будь-якої системи голосування можна буде побачити тільки в умовах використання певного виборчого формату хоча б на протязі двох-трьох електоральних циклів.

У цілому проаналізувавши діяльність політичних партій і блоків як суб'єктів виборчого процесу, можемо дійти висновку, що залучення партій до організації виборчого процесу відбувається на

кількох рівнях.

1. Участь представників партії у розробці нового або ревізії існуючого виборчого законодавства, зокрема, через партійних представників у парламенті.

2. Включення представників партій в інституції, що визначають та забезпечують електоральні процедури шляхом участі у роботі виборчих комісій, інституті незалежних спостерігачів на виборах тощо.

3. Залучення представників партій до проведення специфічних виборчих заходів, в тому числі різного роду опитування, заходи з підвищення рівня політико-правової освіти виборців, участь у складенні та здійсненні контролю під час створення списків виборців, здійснення моніторингу передвиборчих, виборчих та післявиборчих процесів.

Поступове зменшення числа ефективних партій свідчить про трансформацію вітчизняної партійно-виборчої системи в напрямку зближення з показниками в європейських країнах, що використовують аналогічні виборчі системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація // Агора. Україна – нові перспективи. – К.: Стило, 2005. – Вип.1. – С. 26.
2. Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин: Монографія. – К.: НІСД, 2001. – С. 66-67.
3. Кынев А. Особенности системы политических партий Украины: эволюция и перспективы // Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. – № 3 (40), 2002. – С. 31-32.
4. Див.: Незалежність 1991 року Україна зустріла із Законом УРСР від 27.10.1989 р. № 8304-ХІ «Про вибори народних депутатів Української РСР», потім він втратив чинність у зв'язку із введенням в дію Закону України від 18 листопада 1993 року № 3623-ХІІ «Про вибори народних депутатів України» (Відомості Верховної Ради, 1993, № 48, ст. 455, за яким проводились вибори 1994 р. Вибори 1998 р. відбувались вже за новим Законом України «Про вибори народних депутатів України» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997, № 43, ст. 280), який на протязі кількох років зазнав суттєвих корекцій (зміни, внесені згідно із Законами № 715/97-ВР від 11.12.97, ВВР, 1998, № 5, ст. 16; № 783/97-ВР від 25.12.97, ВВР, 1998, № 5, ст. 18; № 801/97-ВР від 30.12.97, ВВР, 1998, № 5, ст. 19; № 194/98-ВР від 24.03.98, ВВР, 1998, № 14, ст. 62; № 1668-ІІІ (1668-14) від 20.04.2000, ВВР, 2000, № 30, ст.234; № 2171-ІІІ (2171-14) від 21.12.2000, ВВР, 2001, № 9, ст.38; Рішенням Конституційного Суду України № 1-рп/98 (v001p710-98) від 26.02.98 та Законом № 130/98-ВР від 03.03.98, ВВР, 1998, № 10, ст. 38). Корегування було настільки суттєвим, що вибори 2002 р. (за незмінності основної формули) відбувались фактично за новим законом (ВВР, 2001, № 51-52, ст. 265, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2977-ІІІ (2977-14) від 17.01.2002 р.). Вибори 2006 р. вперше відбулись повністю на засадах пропорційної системи (ВВР, 2004, № 27-28, ст. 366, із змінами, внесеними згідно з Кодексом № 2747-ІV (2747-15) від 06.07.2005, ВВР, 2005, № 35-36, ст.446; Законом № 2777-ІV (2777-15) від 07.07.2005, ВВР, 2005, № 38-39, ст. 449; № 3099-ІV (3099-15) від 17.11.2005, ВВР, 2005, № 52, ст. 566; № 3368-ІV (3368-15) від 19.01.2006, ВВР, 2006, № 10-11, ст.97; № 3437-ІV (3437-15) від 09.02.2006, ВВР, 2006, № 10-11, ст. 98; № 3519-ІV (3519-15) від 14.03.2006, ВВР, 2006, № 33, ст. 285).
5. Рябчук М. Демократія та «партія влади» в Україні // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 37-44.
6. Богашева Н., Ключковський Ю. Еволюція виборчої системи в Україні [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.eli.org.ua/press-22>. – Назва з екрана.
7. Рагозин Н.П. Развитие партийной системы Украины // Полис. – 2004. – № 1. – С. 89-100.
8. Цибенко А. Політична партія в парламенті України: принципи організаційного функціонування. – К., 1997. – С. 26; [57] Верховна Рада України: інформаційний довідник. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – С. 23-24.
9. Фесенко В.В. Воздействие избирательной системы на роль политических партий в развитии демократии в Украине // Развитие демократии в Украине: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вересня-1 жовтня 2000р.). – К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 454-455.
10. Зведені відомості про належність народних депутатів України до партій (блоків) [Електронний ресурс] // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>. – Назва з екрана.
11. Томенко М. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения // Полис. – 1998. – № 3. – С. 75.
12. Адаменко А. Парламентські електоральні цикли. Випробування виборчого законодавства // Віче. – 2004. – № 4(145). – С. 6-7.

13. Томенко М. Законодавча, виконавча та судова влади України до і після виборів 2002 року [Електронний ресурс] // Універсум. – 2002. – № 9. – Режим доступу: http://www.universum.org.ua/journal/2002/tomen_9.html. – Назва з екрана.
14. Фісун О., Мосенцева Т. Проблемні виміри української партійної системи // Агора. Україна – 15 років незалежності. Випуск 2. – К.: Стилос, 2005. – С. 65.
15. Відповідно з запропонованою П. Майром класифікацією, партійну систему, при якій дві найбільші партії мають у своєму розпорядженні більше ніж 80 % мандатів, треба кваліфікувати як систему великих партій, якщо вони мають у своєму розпорядженні 65 % мандатів, мова йде про систему середніх партій, а якщо у них 42 % мандатів, то це система малих партій (Див.: Рагозин Н.П. Украина: партии и партийная система. – Донецк: Норд-Пресс, 2006. – С. 161).
16. Валевський О.Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження. – К.: НІСД, 2001. – С. 195-196.
17. Жданов І., Якименко Ю. Останній бастион демократії? // Дзеркало тижня. – 2003. – № 13(438). – 5 квітня.
18. Рибачук М. Політико-правовий статус політичних партій // 36. мат-лів міжнарод. науково-практичної конференції «Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення», Київ, 13-15 листопада 2002 року: Доповіді, виступи, рекомендації / М.М. Рябець (голова редкол.). – К.: НОРА-ДРУК, 2003. – С. 216.
19. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД «Астролябія», 2005. – С. 285.
20. Грабовський С. Гра зі змінними правилами і постраждалими від них героями // Український регіональний вісник. – № 35, 1 квітня 2002 р. – С. 6.
21. Фесенко В.В. Воздействие избирательной системы на роль политических партий в развитии демократии в Украине // Развитие демократии в Украине: Материалы междунар. науч. конф. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 470.
22. Дешко Т. Пропорційна виборча система в Україні: передумови запровадження та основні характеристики // Віче. – 2005. – № 7/8 (160-161). – С. 119.
23. Зеленько Г. Прогностичний ефект нового виборчого законодавства // Віче. – 2005. – № 11. – С. 65.
24. Рибачук М. Політичні партії в Україні та виборчий процес // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – Київ, 2001. – С. 99; Кафарський В. На відміну від елітного акціонерного клубу й від монарха. Політичні партії і Президент: шляхи співпраці // Віче. – 2006. – № 17-18 (182-183). – С. 77.
25. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / За ред. А.С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2004. – С. 71.
26. Буряк М. Партійні та ідеологічні чинники президентської виборчої кампанії – 2004 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://fppr.org.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=99>. – Назва з екрана.
27. Хоменко С. Президентська виборча кампанія як чинник зміни структури партійної системи України // Режим доступу: http://www.fppr.net.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=35.
28. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О.С. Власюка. – К.: Знання України, 2005. – С. 104.
29. Завалевська В. Політичні партії України: участь у виборчому процесі з виборів народних депутатів України 2006 року // Вісник ЦВК. – 2006. – № 2 (4) – С. 67.
30. Рагозин Н. Украина: партии и партийная система. – Донецк: Норд-Пресс, 2006. – С. 159-160.
31. Кількісні дані про списки депутатів від партій (блоків) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>. – Назва з екрана.
32. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія / За ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – С. 52.
33. Зеленько Г. Прогностичний ефект нового виборчого законодавства // Віче. – 2005. – № 11. – С. 64-65.
34. Колодій А. Сьогоднішній варіант напівпарламентської республіки мало підходить для України / Бесіду вів Ю. Таран [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=28&op_id=757. – Назва з екрана.
35. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія / За ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – С. 22.

Рецензенти: Колісниченко А.І. – д.і.н., професор;
Громадська Н.А. – к.політ.н., в. о. доцента.